

AYRAN SÖZCÜĞÜNÜN ETİMOLOJİSİ, ANLAMI VE TÜRK KÜLTÜRÜNDEKİ YERİ

Dr. Öğr. Üyesi Zhazira OTYZBAY*

Öz

İnsanlığın ve dilin tarihi olduğu gibi her bir sözcüğün de oluşum ve gelişim tarihi vardır. Eskiden etkin bir şekilde kullanılan sözcükler, zamanla aynı anlama gelen başka dilden alınmış ödünç sözcüğün veya benzer anlama gelen sözcüğün daha etkin kullanılması sonucunda kullanımdan çıkıp kaybolabilmektedir. Türkçenin en eski dönemlerinden beri kullanıla gelen her bir sözcük geçmişimizin bir parçası olup kültürümüzün ve tarihimizin birer taşıyıcısıdır. Bu sözcüklerden biri Türk kültüründe önemli bir yeri olan “ayran” sözcüğüdür. Yabancı Türkologlar ayran sözcüğünün kökenini tarihsel ve anlam bakımından paralel kullanımları gözardı ederek ayır- fülinden ortaya çıktığını ileri sürmüşlerdir. Ancak ayır- kelimesinden türetilmiş olabileceğini hem biçim hem anlam bakımından uygun bulmamaktayız. Türklerin milli içeceği olan ayrana hangi maddi ve manevi anlamlar yüklenmekte, kökeni nereden gelmekte, etimoloji araştırmalarında ayran sözcüğünün kaynağı ve tarihi nasıl ifade edilmekte ve söz varlığımızda nasıl kullanılmakta olduğu araştırmamızın cevap aradığı sorulardır. Ayran, bilindiği gibi bir yiyecek ve içecek anlamında kullanıldığı Türklerin kültürünü, dünya görüşünü yansıtan yan anlamlara da sahiptir. Bu araştırmada ayran sözcüğünün kökenini oluşturduğu ileri sürülen ürün sözcüğünün anlam alanı Proto-Türkçe döneminden Göktürk, Budist-Maniheist Türk Çevresi, İslami Türk Çevresi ve çağdaş Türk lehçelerinin önemli eserler ve sözlüklerinden elde edilen materyaller esasında incelenmiş, ayran sözcüğüyle ilgisi açıklanmaya çalışılmıştır. Günümüzde eski Türkçe ürün sözcüğü yerine birçok Türk lehçelerinde kullanılmakta olan aq sözcüğünün ayran ve süt ürünleri anlamında kullanıldığı tespit edilmiş, kullanım örnekleri verilmiştir. Araştırma sonucunda ayran sözcüğünün biçimsel ve anlamsal oluşum süreci bilişsel anlam bilimi açısından kaynak ve hedef alanı tespit edilerek yeni bakış açısıyla değerlendirilmiştir.

Anahtar kelimeler: Ayran, Türk Kültürü, Süt Ürünleri, Etimoloji, Anlam, Türkçe, Tarihi Dilbilim.

* Pamukkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü.

Etymology And Meaning Of The Word “Ayran” And Its Place In Turkish Culture

Abstract

As with the history of humanity and language, each word has a history of formation and development. In the past, the words used effectively can be lost as a result of the more effective use of the similar word or the borrowed word from another language. Every word that has been used since the oldest periods of Turkish is a part of our history and is a carrier of our culture and history. One of these words is “ayran”, which has a very important place in Turkish culture. Foreign Turkologist suggested that “ayran” originates from the verb *ayır-*, by ignoring the historical and meaningful uses of the word. However, we do not find it appropriate in terms of both form and meaning that it may be derived from the word of *ayır-*. In the study, the meaning of the word “ürün” which is claimed to be the origin of the word “ayran” has been studied from the Proto-Turkish period to the present day on the basis of the materials obtained from the important works and dictionaries of Göktürk, Buddhist-Manihest Turkish Circle, Islamic Turkish Circle and contemporary Turkish dialects and tried to explain their relation with word “ayran”. Nowadays, the word “ak”, which is used in many Turkish dialects instead of the old Turkish word “ürün”, has been used for “ayran” and dairy products and examples of usage are given. As a result of the research, the formal and semantic process of word “ayran” was determined with a new perspective by determining the source and target area in terms of cognitive semantics.

Keywords: *Ayran (Buttermilk), Turkish Culture, Dairy Products, Etymology, Meaning, Turkish, Historical Linguistics.*

Giriş

Hayvancılıkla uğraşan Türkler yüzyıllar boyunca bahar gelince bol bereketli bitkilerin olduğu yazlık obalara, havalar soğuyunca kışı rahat geçirebilecekleri kışlalara göç ederek hayvanlarından sağdıkları süttten ayran, yoğurt, katık, çalap, kurut, çökelek peynir çeşitli yiyecek ve içecek hazırlayıp tüketmişlerdi. Bunların içinde Türklerin yaşadığı çok geniş coğrafyada hemen hemen bütün Türk boyları tarafından günümüze kadar en çok ve yaygın kullanılanı ayrandır. *Ayran*, diğer milli içecekler olan süt, yulky sütü *kımız*, deve sütü *şubata* nazaran günlük hayatta içilmesi ve sindirilmesi daha kolay ve en çok tercih edilen içecek olarak karşımıza çıkmaktadır. Her Türk ailesinin tarih boyunca evine gelen misafirlere ilk ikram ettikleri içecek ayrandır. Zamanla ayran içmek, ayran ikram etmek gibi toplumsal alışkanlığın yerini her ne kadar çay kültürü almış olsa da, ayran tadıyla, besin değeri ve tok tutma özellikleriyle değerini kaybetmemiştir. Türklerin milli içeceği olan ayran, Türk boyları tarafından nasıl telafuz edilmekte, hangi maddi ve manevi anlamlar yüklenmekte, bu sözcüğün kökeni nerden gelmekte, etimoloji araştırmalarında *ayran* sözcüğünün kaynağı ve tarihi nasıl ifade edilmekte ve söz varlığımızda nasıl kullanılmakta olduğu araştırmamızın cevap aradığı başlıca sorulardır. Araştırmada *ayran* sözcüğü yanı sıra bu sözcüğün kökeni olduğunu bilimsel kanıtlarla, kullanım örnekleriyle ileri sürdüğümüz *ürün* sözcüğü, ayran ve diğer süt ürünleri için kullanılan *ak* ‘beyaz’ sözcüğü incelenmektedir.

1. Ayrar Sözcüğünün Etimolojisi Üzerine Görüşler

Ayrar sözcüğünün etimolojisi açıklanırken genellikle *ayır-* fiilinden geliştiği ileri sürülmektedir.¹ E.V. Sevortyan *Etimologičeskiy slovar' tyurkskih yazıkov, (Obşetyurkskiye i mejtyurkskiye osnovı na glasniye)* (1974) adlı çalışmasında, *ayrar* sözcüğünün etimolojisini verirken, *ayrar / ayrar* şeklinde Türkiye, Azerbaycan, Kırım, Karayim, Kumuk, Karaçay-Malkar, Kırgız, Kazak, Nogay, Karakalpak, Başkurt, Yeni Uygur, Altay ve Hakas Türkçelerinde ve tarihsel lehçelerde kullanım biçimini vermiş ve Özbek Türkçesinde *ayrân / ajrân*, Çuvaş Türkçesinde *uyrar / ujrar*, Brockelmann'da *ajrarč* şeklinde geçtiğini belirtmiştir. *Ayrar* sözcüğünün 'yağı ayrılmış ekşi süt, ayrarlaştırma' anlamı açısından Türkiye, Azerbaycan, Karaim, Kumuk, Nogay, Tatar Türkçelerine ve İbni-Mühenna'daki şekillerine gönderme yapmıştır. *Ayrar* 'ekşi süt' (Kazak, Çuvaş), Brockelmann - *ajrarč*, AF; 'mayalanmış süt' - Houtsma, Bulgat. I; 'kefire benzeyen içecek' - Az., 'sworotka' serum, mısıl -kar' şeklinde vermiştir.² E.V. Sevortyan, *ayrar* sözcüğünün [-a/n] sıfat-fiil ekiyle yapılan bir sıfat fiilden gelişen ad olarak ifade etmekte ve sözcüğü *ayır-* fiilinden geldiğini belirterek süttten ayrılan şey (dövdükten, yağı ayrıldıktan sonra), ayrarlaştırma' olarak anlamlandırmakta ve Özbek Türkçesinden *Qatıqla aldım-da, qaymaqla yedim, eyrar qalğanda sizniki dādım* (Abdullayev: 41) örneğini vermektedir.³ Sevortyan, /-ı-/ yerine geniş /-a-/ ünlüsüyle *ayrarč* sözünün 'ekşitilmiş, mayalanmış süt' anlamında *ayır-* fiiline işaret ettiğini ifade ederek, bu görüşün önce M. Räsänen (ÇİÇ 168; VEWT 12b) ve daha sonra da A. Zajaczkowski (Sufiksy 76) tarafından önerildiğini belirtmektedir.⁴

Sevortyan, Etimolojik Sözlük'ünde *ayrar* sözcüğünün etimolojisini aşağıdaki gibi tartışmıştır: "Doerfer, DLT'de geçen *ayrar* sözünün *adır-* biçiminden geldiğini ve buna göre *ajrar* **ad(t)rar* biçimini alması gerektiği görüşünü ifade etmiştir (Doerfer II 179). Sanjeyev *ayrar* sözü ile ilgili olarak Moğolcadaki *ayara* < *ayıray* şeklinden oluştuğunu belirtmiştir (Sanjeyev 618). Vladimirtsov ise *ayıray* sözcüğünün 'kıımız', 'ayrar' anlamlarını vermiştir (Vladimirtsov 89). Lessing ise *ayray* sözcüğünün 'ekşitilmiş kıırak veya inek sütü' şeklinde ifade etmiştir (Lessing 21). Şçerbak, Moğolcadaki *ajray* sözcüğünden Türkçe **ajrag*'ın geliştiğini belirtmiştir.⁵ P. Dulzon, Türkçedeki *ayrar* ve Moğolcadaki *ayırağ* sözcüklerinin her ikisinin de Hun kökenli olduğunu belirtmiştir.⁶ Poppe, Mançucadaki *ajara* (*ari*) sözcüklerinin 'kıımız', 'ekşi süt' anlamlarını vermiştir (Poppe 29). Rusçada 'ayrar' anlamında kullanılan alıntılar *ayrar* (Vasmer I, 8), *aryar* (Vasmer I 29), *uren*' (Vasmer III 188)" şeklinde verilmekte-

¹ Eduard Vladimiroviç Sevortyan, *Etimologičeski Slovar' Tyurkskih Yazıkov, Obşetyurkskiye I Mejtyurkskiye Osnovi Na Glasniye*, Moskva İzdatelstvo Nauka, 1974, s. 111-112.

² A.e., s. 111.

³ A.e., s. 111.

⁴ A.e., s. 111-112.

⁵ Aleksandr Mihayloviç Şçerbak, *Oçerki Po Sravnitelnoy Morfoloğii Tyurkskih Yazıkov (İmya)*, Leningrad, İzdatelstvo Nauka 1977, s. 29.

⁶ Andreas Petroviç Dul'zon, *Ketskiy Yazık*, Tomsk 1968, s. 140.

dir.⁷ Rusçadaki bu farklı biçimlerdeki kullanımların farklı dönemlerde ve farklı coğrafyalarda bulunan Türk lehçelerinden alıntılandığını düşünmekteyiz.

Emine Yılmaz, *Çuvaşça Çok Zamanlı Ses Bilgisi* (1997) adlı çalışmasında Çuvaş Türkçesindeki *uyran* ‘*ayran*’ sözcüğünün Clark tarafından *adır*- ‘*ayr-mak*’ fiilinden türeyen varsayımsal bir **adran* sözünden getirildiğini belirtmektedir. Clark’ın Ramstedt’ten de yararlanarak belirlediği **d-r* > *y-r* örneklerinin sekiz tane olduğunu ve bu sözcüklerden *ayran* sözcüğünün en eski metinlerde ve bugünkü Türk lehçelerinde -*y*-li olduğundan *adır*- eyleminden türemiş olamayacağını ifade etmektedir. Yılmaz, örnek olarak DLT’de *ayran* (*adran* değil!), Tatar, Kırgız ve Hakas Türkçelerinde *ayran* (*azran* değil!) şeklinde *ayran* sözcüğünün *adır*- fiilinden gelişen *ayr*- fiilinden gelebileceğini belirtmektedir.⁸

Günümüz Türk lehçelerinde ve tarihsel Türk lehçelerinin yazılı kaynaklarında “*süt ve ekşitilmiş süt*” anlamlarında *ürün* / *yürün* / *uyran* / *áyran* / *ayran* şeklinde kullanımlar mevcuttur. Bizim kanaatimizce *ayran* sözcüğünün *adır*- > *ayr*- fiilinden türemiş olması, biçimsel olarak uygun olmadığı gibi, anlamsal olarak da uygun olmamaktadır. Çünkü *ayr*- fiilinde “*bir bütünden bölünme*” söz konusudur. Hâlbuki *ayran* kavramında ‘*sütün mayalanmasıyla bir birleşme, koyulaşma, bütünleşme*’ söz konusudur. Bundan dolayı *ayran* sözcüğünün kökeni ve gelişimi şu şekilde önerilebilir:

ürün > *yürün* > (*yü* > *uy* bir metatezin meydana gelmesi ile) *uyran* > *ayran*

Bu önermeye kanıt olarak *ayran* sözcüğünün tarihi yazılı kaynaklardan ve çağdaş Türk lehçelerindeki anlamları ve kullanım alanlarını inceleyelim. *Ayran* sözcüğünün “*beyaz*” anlamına gelen eski Türkçe *ürün* sözcüğünden geldiğini ileri sürmekteyiz. Bunun için öncelikle Proto-Türkçe döneminden günümüze kadar *ürün* sözcüğünün beyazlık ve süt ürünlerini bildiren anlamlarına göz atalım.

2. Tarihten Günümüze Ürün Sözcüğünün Kullanımı

Proto-Türkçede **ürün* ‘*beyaz*’,⁹ **hürün* ‘*beyaz*’¹⁰, VII. - VIII. yüzyılda Gök-türkçe Orhon Yazıtları’nda *ürün* ‘*beyaz*’ (BK K 11)¹¹; IX. yüzyılda yazılan Budist-Maniheizt Türk çevresinde yazılan eserlerden Irk Bitig’de *ürüng* ‘*beyaz*’¹²; *ürüng ingen*¹³, *ürüng köpük*¹⁴; IX. - X. yüzyılda Türkçe Turfan Metinleri’nde *yürüng* ‘*beyaz*’¹⁵; *yörüng*¹⁶; *yürün* / *yrün*¹⁷; *yürün* - ‘*hellfarbig, weiß*’ *yrün* TT

⁷ Sevortyan, *a.g.e.*, s. 112.

⁸ Emine Yılmaz, *Çuvaşça Çok Zamanlı Ses Bilgisi*, TDK Yayınları, Ankara 1997, s. 72.

⁹ Ethem Rahimoviç Tenişev, *Sravnitel’no-Istoričeskaya Grammatika Tyurkskih Yazıkov Leksika*, Moskva, Nauka, 1997, s. 601.

¹⁰ Talat Tekin, “Altayistik”, *Makaleler I*, TDK Yayınları, Ankara 2013, s. 261.

¹¹ Talat Tekin, *Orhun Yazıtları*, TDK Yayınları, Ankara 2010, s. 48.

¹² Talat Tekin, “Irk Bitig”, *Eski Uyurca Fal Kitabı*, Öncü Kitap, Ankara 2004, s. 4.

¹³ Tekin, *a.e.*, s. 5.

¹⁴ Tekin, *a.e.*, s. 20.

¹⁵ Willi Bang-Kaup - Annamari von Gabain, *Türkische Turfan-Texte II. Berlin*, Akademie Verlag, 1929, s. 7.

¹⁶ Reşit Rahmeti Arat - Wolfram Eberhard, *Türkische Turfan-Texte VII. Berlin*, Akademie Verlag, 1937, s. 22, 43, 64, 68.

¹⁷ Annamari von Gabain, *Türkisch Turfan Texte VIII*, Berlin, Akademie Verlag, 1954, A20 G71.

VIII¹⁸; X. yüzyılda Prens Kalyanamkara ve Paparkara Hikâyesi'nde ve *yürüng*-*'beyaz'*;¹⁹ *yürüng kümüş yip*,²⁰ Altun Yaruk'ta *yürüng*²¹; Maitrisimit'te *yurwunk* (*'wrwunk*) *'weiß*²²; *yürüng*²³; İslâmî Türk çevresinde XI. yüzyılda Karahanlı Türkçesi Kutadgu Bilig'de *örünğ* *'ak, beyaz'*²⁴, Divan-ü Lûgat-it Türk'te *ürünğ* *'ak'* olan nesne. Oğuzlar *'ak'* derler; *örünğ*: *'Gençlerin turnakları üzerinde bulunan aklık'*. *turnağak örünği* *'turnak beyazlığı'*²⁵; *ürünğ karağ* *'gözün beyazı'*²⁶; *ürünğ* *'beyaz'*²⁷; Ryland's Kur'an Tercümesi'nde *ürünğ*: *'beyaz, bembeyaz, parlak'* *ürünğlük* *'aklık, beyazlık'*²⁸; Harezm Türkçesinde XII. yüzyılda Mukaddimetü'l-Edeb'de *ürünğ*: *ürünğ saçlı kıldı*²⁹; XIII. yüzyılda Atebetü'l-Hakayık'ta *örünğ* *'ak, beyaz'*³⁰; Mu'inü'l-Mürîd'de *ürünğ*³¹; eski Kıpçak Türkçesinde *Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî* eserinde *ürün* *'süt'*³²; XIV. yüzyılda Kısası Enbiya'da *ürün* *'ürün, üremiş olan'*³³; *üründi, üründü* *'seçilmiş, seçkin'*³⁴; XIX. yüzyılda 4. (Uyg.) *örүк [örпү+к]* (*örük [örü+k]*) = 2. *örүз (örüg)*, 2. *örүң (örün)* *'свѣтлый, привѣтливый - hell'freundlich'* (*'açık renkli, aydın, güler yüzlü'*); *örүклүк (örüklük)* *'свѣтлость, привѣтливость - die Helligkeit, Freundlichkeit'* (*'aydınlık, açık renklilik, güler yüzlülük'*, 2. *örүг (Şor.) örүк* *'тихий скромный благопристойный - ruhig, bescheiden, gesittet'* (*'sakin, ciddi, edepli'*); 2. *örүң (örün)* *'свѣтлый - hell'* (*'açık renkli'*); *örүңма (Şor.) = örәмә (örünmä, örätmä)* *'сливки - die Sahne, der Schmant'* (*'kaymak'*); *örүң (Şor.) = 1. örүң (örün = 1. örün)*³⁵; *үрүгмә (Sag.) (ürügmä)* *'сметана' - die saure Sahne'* (*'kaymak'*); *чак үрүгмәсi (çak ürügämäci)* *'сливки' ('kaymak');*

¹⁸ A.e., A.20, G.71. Glossar.

¹⁹ Hüseyin Namık Orkun, *Prens Kalyanamkara ve Paparkara Hikâyesinin Uygurcası*, TDK Yayınları, Ankara 1940, s. 42-2.

²⁰ A.e., s. 42, 45.

²¹ Ceval Kaya, *Uygurca Altun Yaruk*, TDK Yayınları, Ankara 1994, s. 28, 33.

²² Şinasi Tekin, *Maitrisimit Nom Bitig*, 1.Teil: Transliteration, Übersetzung, Anmerkungen, 2. Teil: Analytischer Und Ückläufiger Index, Berliner Turfantexte IX. Berlin: Akademie Verlag, 1980, s. 144.

²³ Reşit Rahmeti Arat, *Eski Türk Şiiri*, TDK Yayınları, Ankara 1965, s. 78, 282.

²⁴ Reşit Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig I-Metin*, TDK Yayınları, Ankara 1979, s. 84, 881, 1101, 1319, 2054 vd., *İndeks*, s. 365.

²⁵ Besim Atalay, *Divanü Lûgat-It-Türk Tercümesi*, TDK Yayınları, Ankara 1992, s. 134.

²⁶ A.e., s. 382.

²⁷ Robert Dankoff - James Kelly, *Mahmūd Al-Kāşgari's Divān Luğati't-Turk, I-II-III*, Harvard University Press, Boston 1984, s. 79, 166, 192, 269, 511, 520.

²⁸ Aysu Ata, *Ryland's Kur'an Tercümesi, Türkçe İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüşhası), Karahanlı Türkçesi*, TDK Yayınları, Ankara 2004, s. 725.

²⁹ Nuri Yüce, *Mukaddimetü'l-Edeb, Giriş-Dil Özellikleri-Metin-İndeks*, TDK Yayınları, Ankara 1993, s. 101.

³⁰ Reşit Rahmeti Arat, *Atebetü'l-Hakayık*, TTK Yayınları, Ankara 1992, s. 25.

³¹ Recep Toparlı - Mustafa Argunşah, *Mu'inü'l-Mürîd*, TDK Yayınları, Ankara 2008, s. 140, 187.

³² Recep Toparlı - Hanifi Vural - Recep Karaatlı, *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, TDK Yayınları, Ankara 2007, s. 298.

³³ Emine Yılmaz - Nurettin Demir - Murat Küçük, *Kısası-I Enbiya (Metin, Sözlük-Dizin, Notlar)*, TDK Yayınları, Ankara 2013, s. 621.

³⁴ A.e., s. 442.

³⁵ Wilhelm Radloff, *Opt Slovarya Tyurkskih Nareçii*, Tom Perviy, Glasniye, Sanktpeterburg, Tsarskoye İzdatelstvo 1893, s. 1224-1225.

ӱрӱӱмӱ [Şor.] = ӱрӱӱмӱ (ürünmâ = ürüg̈mâ)³⁶; Altay-Aladağ şivesinde *öp̈ӱӱme*, *öp̈ӱӱme* (*örünme*, *örügme*) ‘сметана’ (‘kaymak’)³⁷; XX. yüzyıl çağdaş Türk lehçelerinden Çuvaş Türkçesinde *uyran*: ‘ayran’, ‘ekşi süt’; *urah uyrane* ‘ayran’, *uslana uyran* ‘ayran’, *uyran söpsi* ‘ayran karıştırıcı’; *uyran usla* ‘yağı dövmek’; *uyran-turh* ‘sıvı süt ürünleri’³⁸; Türkiye Türkçesi Köken Bilgisi Sözlüğü’nde ören ‘ayran’³⁹; Halaç Türkçesinde *hür̈r̈n* ‘beyaz’, *hür̈n* ‘beyaz’⁴⁰; *hür̈n* ‘beyaz’ *hür̈n* ‘beyaz’⁴¹; *hirin* ‘beyaz’⁴²; Saha Türkçesinde *ҕрҕҕ* [*ür̈n̈*] 1. 1). ‘beyaz’, *ür̈n̈ küm̈aağı* ‘beyaz kağıt’, *ür̈n̈ bulut* ‘beyaz bulut’, *ür̈n̈ tü̈n̈* ‘beyaz gece’, 2) şiir. ‘açık, aydın, temiz’, *ür̈n̈ күn̈* ‘aydınlık güneş’, *ür̈n̈ күn̈ sırdıga bağalaah* (ata-söz) ‘aydınlık güneş altındaki hayat değerlidir (hayat değerlidir)’; 2. 1) mec. ‘sütlü, sütlü ürünler’, *ür̈n̈ ‘sütlü’, ür̈n̈ ilge* şiir. ‘sütlü ürün (harfen “Tanrısal / kutsal beyaz nimet), *ür̈n̈ü ahaa* ‘sütlü yemek’, 2) tarihsel ‘beyazlar’ ‘çarlık Rusya askerleri’, *ür̈n̈er üntür̈yüülere* ‘beyazların devrilmesi’⁴³; *ür̈n̈ köm̈üs* ‘gümüş’⁴⁴; Türkiye Türkçesinde *ür̈n̈*: is. 1. ‘Doğadan elde edilen, üretilen yararlı şey, mahsul. 2. mec. ‘eser’, 3. mec. ‘Bir tutum ve davranışın ortaya çıkardığı şey’, 4. kim. ‘Türlü endüstri alanlarında ham maddelerin işlenmesiyle elde edilen şey’⁴⁵; Türkçe Derleme Sözlüğü’nün XI. cildinde *ür̈n̈* ‘4. süt ve süt ürünlerine verilen genel ad; 5. sağmal hayvan’⁴⁶ şeklinde geçmektedir.

Yukarıda *ür̈n̈* sözcüğünün parça yerine bütünün kullanıldığı beyazlık anlamından gelişen metonimik ‘süt ürünleri ve ayran’ anlamının kullanıldığı örnekler de karşımıza çıkmaktadır. Bir sözcüğün temel anlamından yan anlamların gelişmesi temel anlamın günlük kullanımda etkin ve uzun süre kullanılıyor olması gerekmektedir. Bundan dolayı *ür̈n̈* ‘beyaz’ sözcüğünün ‘süt ürünleri veya ayran’ anlamının kullanımına daha geç döneme ait tarihi eserlerde görmekteyiz. Örneğin: XIV. yüzyılda *ür̈n̈* sözcüğü *Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türki ve Acemî ve Mugâlî* eserinde ‘süt’ anlamında kullanılmıştır.⁴⁷ Ana Türkçeden erken dönemlerde ayrılan Saha Türkçesinde Proto-Türkçe döneminden beri “beyaz” anlamında kullanılan *ür̈n̈* sözcüğün zamanla metonimik anlamıyla metafora dönüşen “süt ve süt ürünleri” anlamı da korunmuştur. Saha

³⁶ A.e., s. 1834.

³⁷ Vasilij İvanoviç Verbitskiy, *Altay Aladağ Şivesi*, (Slovar’ Altayskogo I Aladagskogo Nareçii Tyurkskogo Yazıka), Ortodoks Misyoner Cemiyeti Neşriyatı, Kazan 1884, s. 231.

³⁸ Mihail Yakovleviç Sirotkin, *Çuvaşsko-Ruskiy Slovar’*, Gosudarstvennoye İzdatel’stvo İnostran-nih I Natsional’nih Slovarey, Moskva 1961, s. 509.

³⁹ Tuncer Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü Etimolojik Sözlük Denemesi*, TDK Yayınları, Ankara 2011, s. 95-96.

⁴⁰ Gerhard Doerfer, *Doerfer G. Khalaj Materials*, Indiana University, Bloomington 1971, s. 51.

⁴¹ A.e., s. 54.

⁴² Tekin, “Altayistik”, *Makaleler I*, s. 261.

⁴³ Pyotr Alekseyeviç Sleptsov, “Yakutsko-Ruskiy Slovar”, *İzdatelstvo Sovetskaya Entsiklopediya*, Moskva 1972, s. 457.

⁴⁴ Pyotr Savviç Afanasyev - Luka Nikiforoviç Haritonov, “Russko-Yakutskiy Slovar”, *İzdatelstvo Sovetskaya Entsiklopediya*, Moskva 1968, s. 573.

⁴⁵ Şükrü Haluk Akalın (Ed.), *Türkçe Sözlük*, TDK Yayınları, Ankara 2009, s. 2061.

⁴⁶ *Türkçe Derleme Sözlüğü*, TDK Yayınları, Ankara 1993, s. 4071.

⁴⁷ Recep Toparlı - Sadi Çögenli - Nevzat Yanık, *Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türki ve Acemî ve Mugâlî*, TDK Yayınları, Ankara 2000, s. 298.

Türkçesinde *ürün* ‘beyaz’ maddesinin ikinci anlamında mecazî olarak *ürün* ‘sütlü, sütlü ürünler’, *ürün* ‘sütlü’; şiir dilinde *ürün ilge* ‘sütlü ürün (harfen “Tanrısal / kutsal beyaz nimet); *ürünü ahaa* ‘sütlü yemek’ şeklindeki anlamları yer alır.⁴⁸ Moğolca *örüm-e / öröm/ is.* ‘kaynamış sütün üstündeki köpük; uzun süre kaynatılarak koyulaştırılmış süt, süt tozu’⁴⁹ şeklinde kullanılmaktadır.

3. Tarihten Günümüze Ayrar Sözcüğünün Kullanımı

Ayrar sözcüğüne ise en erken XI. yüzyılda rastlamaktayız. Örneğin: XI. yüzyılda Divan-ü Lügat-it Türk’te *ayrar*⁵⁰; *ayrân* 73 “churned milk” [mâxid]⁵¹ şeklinde geçmektedir.

XIV. yüzyılın sonunda Abdullah Battal İbni Mühenna Sözlüğü’nde *ayrar* sözcüğünü “Sütün yağı ayrıldıktan sonra kalan mayı ve ekşi kısmı, 166, (MK) Kaşgarlı Mahmut I, 109,9. Brockelman bilmem neden, aslında açık surette *ایران* şeklinde yazılmış olan bu kelimenin sonuna bir de “ç” ilave ederek yazmıştır (s. 5). (RAB) Rabğuzi’nin Kısas-ul Enbiya’sında. Bana kalırsa, hep yogurt manasına kullanmıştır (62 ve 333), nitekim Kazaklar da o manada kullanırlar. XIV. yüzyıla ait (ABH) Abuheyyan’in eserine göre *ayrar* Kıpçakçada “ekşi süte denir” s. 27” şeklinde açıklamaktadır.⁵²

Eski Kıpçak Türkçesi eserlerinden XIV. yüzyıla ait Gülistan Tercümesi (Kitâb Gülistân Bi’t-Türkî) kitabında, XV. yüzyıla ait Et-Tuhfetü’z-Zekiyye Fi’l-Lügati’t-Türkiyye ve Kitâbu Bulgatü’l-Müştak Fi Lügati’t-Türk Ve’l-Kıfçak eserinde, ayrıca tarihi bilinmeyen Ed-Dürretü’l-Mudiyye Fi’l-Lügati’t-Türkiyye *ayrar* sözcüğü ‘ayrar’ anlamında kullanılmaktadır.⁵³

XIX. yüzyılda Kazan’da yayımlanan *Slovar’ Altayskogo i Aladagskogo nareçii tyurkskogo yazıka* sözlüğünde *örünme* (v-k.), *örünme* (ab.) ‘kaymak’,⁵⁴ *ayrar* ‘ekşi, mayalanmış / ekşimiş inek sütü’, *ayrar aragazı* (mat.) ‘sütten yapılmış rakı (vodka)’⁵⁵ şeklinde biçim ve anlamlar karşımıza çıkmaktadır. Yine XIX. yüzyılın sonunda W. Radloff, *Opit slovarya tyurkskih nareçii* adlı çalışmasında Sagay Türkçesinde *ürünmä* ‘kaymak’ (smetana); *çak ürünmäci* ‘kaymak (slivki)’, Şor Türkçesinde *ürünmä* = *ürünmä* ‘kaymak’ şeklinde biçimlerini ve anlamlarını kaydetmiştir.⁵⁶

XX. - XXI. yüzyılda çağdaş Türk lehçelerinde *ayrar* sözcüğü aşağıdaki gibi biçim ve anlamlarda kullanılmaktadır:

Saha Türkçesinde eski Türkçe *ürün* sözcüğünün aynı şekilde kullanıldığını görmekle birlikte, Çuvaş Türkçesinde ise *ayrar* sözcüğünün kelme başı

⁴⁸ Sleptsov, *Yakutsko-Russkiy Slovar*, s. 457.

⁴⁹ Günay Karaağaç’tan Çeviri, F.D. Lessing, *Moğolca-Türkçe Sözlük*, TDK Yayınları, Ankara 2003, s. 1004.

⁵⁰ Atalay, *Divanü Lügat-It-Türk Tercümesi*, s. 120, 26.

⁵¹ Dankoff - Kelly, *Mahmūd Al-Kāşgari’s Divān Luğati’t-Turk*, s. 18.

⁵² Abdullah Battal Taymas, *İbni-Mühenna Lügati*, TDK Yayınları, Ankara 1997, s. 14.

⁵³ Toparlı - Vural - Karaatlı, *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, s. 18.

⁵⁴ Verbitskiy, *Altay Aladağ Şivesi*, s. 231.

⁵⁵ Verbitskiy, *Altay Aladağ Şivesi*, s. 8.

⁵⁶ Radloff, *Opit Slovarya Tyurkskih Nareçii*, Tom Perviy, Glasniye, s. 1834.

u'lu halinin korunduğunu görmekteyiz. Örneğin: *уйран* uyran: *пахтанье, Buttermilch* 'sütü dövme, çalkalama', *услана уйран* uslana uyran: *пахтанье, получающееся от сбивания* 'dövme işleminden elde edilen ekşi süt, ayran'; *турах уйране* turah uyране: *кислое молоко, разбавленное водой* 'su katılmış ekşi süt', *уйран усла* uyran usla: *пахтать масло* 'yağı dövme, çalkalamak'; *уйран кус* uyran kus: *белоглазый* 'beyaz gözlü', *уйранлан* uyranlan 'ayranlan': *стать на подобие пахтанья (Мартынова)* 'ayrana benzemek' *Хайма уйранланса кайна*. 'Kaymak ayrana benzedi'; *уйранла* uyranla 'ayranla' *назв. реки в Микушк*. *Бугурусл. у. Молочная река; пить невкусно; вода в неясные дни похожа на молоко* 'Mikuşk'ta nehir adı. Sütlü nehir; tatsız içmek; *уйран сунси* uyran süpsi *посуда для пахтанья масла* 'sütün yağını dövme kabı'; *уйран-турах* uyran turah *пахтанье и т п продукты из кислого молока* 'ekşi süttten yapılan ürünler ve ayran' *Стюх Сред Юм Уйран турах или сет-турах, все молочные кушанья* 'uyran turah veya set turah tüm sütlü yiyecekler' şeklinde kullanılmaktadır.⁵⁷ *Уйран хурси* uyran hursi (хурзи hurzi) *мutowка для пахтанья* "süt yağını dövme için karıştırma"⁵⁸ anlamına gelmektedir.

Altay Türkçesinde *ayran* "ayran" anlamında geçmektedir.⁵⁹ Hakas Türkçesinde *ayran* 'ekşitilmiş inek sütünden içecek; *ayran-humus* 'sütlü ekşi içecekler'; *ağar ayran* 'sert ayran'; *ayran-suhsun* 'susamayı giderecek her türlü içecek'; *ayran-irütpęgi* 'ayranın peynirimsi yumakları'; *ayran-sığı* 'sütlü ürünler'; *ah tigirge sığara ayran-sığın naanın turadır* 'gökyüzü sütlü ürünleri serper'; *ayran hordii* 'ayranın mayalanması'; *hahırım açır parđan ayran* 'çok ekşimiş ayran'; *sın ayranı* 'geçen yılın ayranı (onu mayalamak için kullanıldı); *çayđıda tun ayran tunarçalar* 'yazın "İlk Ayran" bayramını kutluyorlar'; *küsküde ayran üzil turđan tusta, ayran soolındızı toy içeler* 'güzün ayran bittiğinde "Son Ayran" bayramını kutluyorlardı'; *ayran tözi* 'sütlü ürünleri korumak için ayran fetişi'; *ayran oğı* 'kuzukulağı' (bitki)⁶⁰ şeklindeki anlamları görülmektedir. Örneklerden görüldüğü gibi Hakas Türklerinde *ayran* kutsal, bereket getiren yiyecek sayıldığı için yazın "İlk Ayran Bayramı", güzün "Son Ayran Bayramı" olmak üzere yöresel bayramların kutlanıldığı anlaşılmaktadır.

Tuva Türkçesinde *ayran* anlamında kullanılan *ayran* sözcüğüne Palmbah ve E. Tenişev'in sözlüklerinde rastlanmamıştır. Ancak *ayrağ* "parlak, ala" anlamında kelime tanımlanmıştır.⁶¹ Bunun yanı sıra Tuva Türkçesinde *ak* sözcüğünün "mecazi anlamında *ak çem* 'ak, beyaz yiyecek' ifadesi "süt ürünleri" anlamında kullanıldığı tespit edilmiştir.⁶²

Kazak Türkçesinde *ayran* 'yoğurt' anlamına kullanılmakta *ve* bir yemek adı olarak ifade edilmekte ve şu şekilde tanımlanmaktadır: *Sıyırđı, қойды,*

⁵⁷ Nikolay İvanoviç Aşmarin, *Slovar' Çuvaşskogo Yazıka III*, Çeboksarı, Russika, 1929, s. 192.

⁵⁸ A.e., s. 193.

⁵⁹ Emine Gürsoy-Naskali - Muvaffak Duranlı, *Altayca-Türkçe Sözlük*, TDK Yayınları, Ankara 1999, s. 32.

⁶⁰ Viktor Yakovleviç Butanayev, *Hooaray-Ons Tarhın-Etnografiya Söstigi*, Ağban-Tura, HGU Niç'tin Etnografiya Laboratoriyazı, 1999, s. 21.

⁶¹ Ethem Rahimoviç Tenişev, "Tıva-Orus Slovar", *Sovetskaya Entsiklopediya*, Moskva 1968, s. 48.

⁶² Tenişev, "Tıva-Orus Slovar", s. 49.

yeşkinin pisken sütüne mâyek, aşıtıkı hoşılıp uyutatın süttten jasalğan kışkıl däm-dî ulttık tağam⁶³ 'İneğin, koyunun, keçinin pişirilmiş sütüne maya, ekşitme katılıp mayalanan süttten yapılan ekşi tadındaki milli yemek'. Kırgız Türkçesinde *ayran* 'yoğurt' anlamına kullanılmakta ve şu şekilde tanımlanmaktadır: *Süttön uyutulğan akçıl tamak* 'süttten mayalanmış beyazımsı yemek'.⁶⁴ Tatar Türkçesinde *âyran* 1. *Katiknu suga bolgatıp yasalğan "Katığı suya bulandırıp yapılmış"* 2. *May yazgaç ayerilğan ak su "Yağmdan ayrılan beyaz su"* şeklinde açıklanmaktadır.⁶⁵ Karaçay-Malkar Türkçesinde *ayran* şu şekilde tanımlanmaktadır: *Qaynağan sütge ırdauın hoşulup, uyutulup etilgen içgi* 'kaynamış süte maya eklenip, koyulaştırılıp yapılan içecek'.⁶⁶ Karayım Türkçesinde *айран* ayran: *напиток, приготовленный из кислого молока* 'ekşi süttten hazırlanmış içecek'.⁶⁷ Kumuk Türkçesinde *айран* ayran: *напиток из кислого молока и воды* 'ekşi süttten ve sudan yapılmış içecek'.⁶⁸

Özbek Türkçesinde *âyran* şu şekilde tanımlanmaktadır: *Қатіққа су қошіб шопіріб тайорланадіған іçімлік* 'katığa su eklenip yukarıdan aşağıya doğru defalarca dökülerek hazırlanan içecek'.⁶⁹ Yeni Uygur Türkçesi *ayran* 'ekşi süttten yapılmış içecek'⁷⁰ şeklinde geçmektedir.

Türkmen Türkçesinde "ayran: çal, katık yayıldığında yağ alındıktan sonra kalan sıvı", *ayran* 'gatık yayılıp yağ alnandan son galyan suvuk çal'⁷¹ şeklinde açıklanmaktadır. Azerbaycan Türkçesinde *ayran* 'yağı alınmış su gariştirilmiş gatıg'⁷²

Türkiye Türkçesinde *ayran* 'süt veya yoğurt yayıkta çalkalanarak yağ alındıktan sonra kalan sulu bölüm', 2. 'Yoğurdun sulandırılıp çalkalanmasıyla yapılan içecek'⁷³; Türkçe Derleme Sözlüğü'nde *ürün* 'süt ve süt ürünlerine verilen genel ad'.⁷⁴ Anadolu'da ayran kavramı ile ilgili "Allah yazın ayransız, kışın yorgansız etmesin" şeklinde ayranın bereketini anlatan atasözleri kullanılmaktadır:

Yukarıda çağdaş Türk lehçelerinde *ayran* sözcüğünün kullanımlarından sadece "içecek" anlamında değil, "yoğurt", "kaymak" gibi yiyecek anlamında, hatta süttten yapılmış içki (arak, rakı) anlamında genel olarak süt ürünleri için de kullanıldığını görmekteyiz.

⁶³ Ahmedi İshakov (Ed.), *Kazak Adebî Tilinin Sözdigi*, Arıs Baspası, Almatı 2006, s. 169.

⁶⁴ E. Abduldayev - D. İsayev, *Kırgız Tilinin Tüşündürmө Sözdüğü*, Mektep Basması, Frunze 1969, s. 30.

⁶⁵ K.S. Sabirov (Ed.), *Tatar Telenej Anlatmalı Süzlege*, Tatarstan Kitap Nāşriyatı, Kazan 1981, s. 677.

⁶⁶ M.J. Guzelanı - A.A. Jappulanı, *Karaçay-Malkar Tilni Anglatma Sözlüğü*, "El-Fa" Kitap Basma, Nal'çik 1996, s. 70.

⁶⁷ N.A. Baskakov - A. Zayonçkovki - S.M. Şapşal, *Karaimsko-Russko-Pol'skiy Slovar*, İzdatel'stvo "Russkiy Yazık", Moskva 1974, s. 54.

⁶⁸ B.G. Bammatov - N.E. Gajıagmatov, *Russko-Kumıkskiy Slovar*, İnstitut Yazık, Literatür I İskusstva İmeni G. Tsadası, Magaçkala 2011, s. 22.

⁶⁹ E.M. Marufov, *Özbek Tilining İzahlı Lügati*, "Rus Tili" Nāşriyatı, Moskova 1981, s. 34.

⁷⁰ E.N. Nacip, "Uygursko-Russkiy Slovar", *İzdatel'stvo 'Sovetskaya Entsiklopediya'*, Moskva 1968, s. 59.

⁷¹ M.Y. Hamzayev, *Türkmen Dilinin Sözlüğü*, İzdatel'stvo Akademi Nauk Turkmenskoy SSR, Aşgabat 1962, s. 31.

⁷² A.A. Oruçov, *Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügeti*, Azerbaycan SSR Elmler Akademiyası Neşriyatı, Bakı 1966, s. 78.

⁷³ Ş.H. Akalın (Ed.), *Türkçe Sözlük*, TDK Yayınları, Ankara 2009, s. 162.

⁷⁴ *Derleme Sözlüğü*, TDK Yayınları, Ankara 1993, s. 4071.

4. *Ak* ve *Ağarğan / Ağaran* Sözcüklerinin Süt, Ayran, Yoğurt ve Sütten Yapılan İçecek ve Yiyecek Anlamında Kullanılması

Türkçede beyaz nesnelere için “süt gibi beyaz” benzetmesi sık rastlanmaktadır. XIV. yüzyılda Nehcü'l-Ferâdis'te kevser suyundan bahsedilirken onun süt kadar beyaz olduğu belirtilmiştir.

tağı içindeki suw sütdin aq turur [58] (6)..⁷⁵

Kevser havzına aqar, oqdın qatıgraq aqar tağı suw sütdin aqraq turur tağı aseldin sücüg turur [57] (7).⁷⁶

Sütün beyazlığı, doğallığı, besleyiciliği onu kutlu besin haline getirmiştir. Örneğin: Başkurt Türkçesinde *ak* ‘beyaz, mitleştirilmiş bir renktir, temizlik, kutsallık, şans, iyilik, merhamet, aydınlık sembolüdür, üst dünya ile, aydınlık dünya ile bağlantılıdır. Türk mitolojisinde süt ve süt ürünlerinde ortaya çıkan güç üreten güney ile bağlantılıdır, genel olarak olumlu anlama sahiptir. Örneğin: *ak donya* ‘cennet’, *ak yer* ‘güneşli yer’, *ak uy* ‘iyi düşünce’. Aynı şekilde *ak*, boşluğun, bedensizliğin sembolüdür, bu yüzden mitolojik bedensiz karakterler tipleri olarak, örneğin, *ak küğärsendär* ‘beyaz güvercinler’ benzetmesiyle kullanılır. Başkurt Mitoloji Sözlüğü’nde *ak* sözcüğünün ikinci anlamında “süt ürünlerinin tabulaştırılmış adı. Onlar kutsal sayılır ve onlarla birçok inanış bağlantılıdır” şeklinde açıklanmış ve şu örnek verilmektedir: *Aktı tügergä, säsergä, taparğa yaramay* (F. Kildebayeva) “Beyaz (süt ürünleri) dökülmez, saçılmaz, basılmaz”; *ağı barzıy tuğı bar* “kimin beyazı (süt ürünleri) varsa, o tok” (atasözü). Bu kelimenin *ak* “beyaz”, “temiz”, “kutsal” anlamlarıyla ilişkili olduğu belirtilmektedir.⁷⁷ Başkurt Türkçesinde *ak rizık qapturu* ‘ak rızık ikram etme’ şeklinde adlandırılan hayvanın sağlığı ve verimliliği için hayvandan elde edilen yeni süt ürününü ikram etme âdeti var. *Yözyäşär Safıy äbey ak rizık-şorotto kaymağka halıp qalaqlap hämmäbezgä hoğondorop teläk teläne* ‘Yüz yaşındaki Safıy nine ak rızık-kurutuluş peyniri kaymağa koyup hepimize hayırlı dualarıyla dilek diledi’.⁷⁸

Türk kültüründe süt ve süt ürünleri geleneksel temel besin kaynakları olarak kullanılmaktadır. Süt ve sütten yapılan mamuller *aklık* ‘beyazlık’ renk özelliğini alarak metonimik bir anlatımla *ak* ‘süt ve süt ürünleri’ anlamında kullanılmaktadır. Sütün beyazlık özelliğinden süt yerine ‘beyaz’ kavramı kullanılarak metonimik yapıdan metaforların geliştiğini görmekteyiz. Örneğin:

Tatar Türkçesinde *ak* ‘süt ve süt ürünleri’⁷⁹ anlamında kullanılmaktadır. Örneğin: *balalar akka tuyarlar* ‘çocuklar aka (sütten yapılmış yiyecek ve içeceklerle) doyarlar’:

⁷⁵ Aysu Ata, *Nehcü'l-Ferâdis, Uşmağların G Açık Yolu, Cennetlerin Açık Yolu*, TDK Yayınları, Ankara 1998, s. 46.

⁷⁶ A.e., s. 42.

⁷⁷ F.G. Hisamitdinova, *Mifologičeskiy Slovar' Başkirskogo Yazıka*, Moskva, Nauka, 2010, s. 14.

⁷⁸ A.e., s. 16.

⁷⁹ R.A. Zilyayev - G.G. Abdrahmanov (Ed.), *Tatar Teleneñ Anglatmalı Süzlege*, Tatarstan Kitap Nâşriyatı, Kazan 1977, s. 31-32.

[Äni:] Ös başı tağın ber häl, keçkenäräk bulsa da sıyer alıp kala alsak yahşı bulır, balalar **akqa** tuyarlar, üzebez irkenläp kalır idek. M. Gafuri.⁸⁰

Kazak Türklerinde *ak* sözcüğünün ‘süt, ayran’ anlamında sık kullanıldığını görmekteyiz:

Däl janında ülken biyik şelegeke ağıtıp qoyğan tüyenin qımızı bar edı. Uljanın küz uaqıtında Zere men balalarğa azırlep otratın ağı osı bolatın (M. Äuezov, Şığ.)⁸¹ Tam yanında büyük kovaya koyduğu devenin kımızı vardı. Uljan’ın güz vaktinde Zere ile çocuklara hazırladığı **akı** buydu’.

Kırgız Türkçesinde *aq* ‘Ayran ve sütün genel adı’.⁸² Kırgız Türkçesinde *ak* kavramı sık olarak ‘süt ve sütlü mamuller’ anlamında kullanılmaktadır:

Ak bar üydö bereke bar⁸³ ‘Ak olan eve bereket olur’.

*Jaz çıqıp, ak köböydü*⁸⁴ ‘Bahar geldi, ak çoğaldı’.

Karaçay Malkar Türkçesinde *aq* ‘süt ürünleri, sütlü’, ‘Küçük baş hayvanın sütü ve ondan yapılan *ayran*, *bıslak* gibi yenilen ürünler’⁸⁵ anlamında kullanılmaktadır. Karaçay-Malkar Türklerinde de *aq* kavramının ‘süt’ anlamında temel gıda olarak kullanılmaktadır:

Azıq bla da qıynalmaydıla: aq bar, un, tuz kerekligiz da joqdu. (Gurtulanı B., Jangı talisman 331)⁸⁶ ‘Gıda zorluğu çekmezler: ak var, un, tuza ihtiyacınız yoktur’.

Kumuk Türkçesinde *акъ ақ Къатыкъ: молочные продукты* ‘katık, sütlü ürünler’⁸⁷ anlamında kullanılmaktadır.

Altay Türkçesi Sözlüğünde *ak*’ın dördüncü anlamında *ak bıyan* ‘bolluk, iyilik’ örneği verilmiştir.⁸⁸ Bu örnekte ‘süt ve süt ürünlerinin bolluğu’ kastedildiği düşünülmektedir.

Hakas Türkçesinde *ah sığ, ah sıh* ‘sütlü gıda’⁸⁹ şeklinde belirtilmiştir.

Tuva Türkçesinde *ak çem* ‘sütlü besin’.⁹⁰ Tuva Türklerinde süt kutsal bir içecektir. Süt ak renklidir ve Tuvalar onun kendisine en faydalı şeylerden biri olduğuna inanmıştır. “Süt gibi temiz insan” sözü kalbinde kötülüğü olmayan, insanlara faydası dokunan kimseler için kullanılır. “Sütlü dolu kova devrilmez, mutluluk kaybolur” sözüyle sütün hem kutsallığı vurgulanmakta, hem de sütün zenginliğin işareti olduğu belirtilmektedir. Yeryüzünde ak ile kara var olduğundan beri insanın hayatında iyilikler ve kötülükler ortaya çıkmıştır.

⁸⁰ A.e., s. 31-32.

⁸¹ İshakov, *Kazak Adebî Tîlinin Sözdîgi*, 2006, s. 211.

⁸² E. Abduldıyev - D. İsayev, *Kırgız Tîlinin Tüşündürmô Sözdüğü*, Mektep Basması, Frunze 1969, s. 33.

⁸³ A.e., s. 3.

⁸⁴ A.e., s. 3.

⁸⁵ Guzelanı - Jappulanı, *Karaçay-Malkar Tîlni Anğılatma Sözlüğü*, s. 97.

⁸⁶ A.e., s. 97.

⁸⁷ Bammatov - Gajıagmatov, *Russko-Kumukskiy Slovar*, s. 24.

⁸⁸ Gürsoy Naskalı - Duranlı, *Altayca-Türkçe Sözlük*, s. 22.

⁸⁹ E. Gürsoy Naskalı - V. Butanayev - A. İsina - E. Şahin - L. Şahin - A. Koç, *Hakasça - Türkçe Sözlük*, TDK Yayınları, Ankara 2007, s. 31.

⁹⁰ Tenişev, *Tıva-Orus Slovar*, s. 49.

Gökyüzünün öfkesini süt geçirir. Bu sebepten Tuva Türklerinin geleneğine göre süt yere dökülmez.⁹¹

Bu gelenek Kazak ve Kırgız Türklerinde de görülmektedir. Kazak ve Kırgız Türklerinde süt yere dökülmez, dökülürse bereketin gideceğine inanılır. Kazak Türklerinde yılan ve zehirli böcekler evin etrafında görüldüğünde onları uzaklaştırmak için üzerlerine süt veya ayran dökülür.

Türkmen Türkçesinde *a:k* ‘süt, katık’⁹² anlamları bulunmaktadır.

Türkçede süt ve süttan yapılmış iecek ve yiyecekler *a* sözcüğü kullanıldığı gibi bu sözcüğe isimden fiil ve isimden sıfat yapan ekler eklenerek de aynı anlamda kullanıldığını görmekteyiz. Örneğın:

Kazak Türklerinde *a+ar* (isimden fiil yapma ekiyle) meydana gelen *aar* ‘beyazlaşmak’ fiilinin ‘süt ürünleri iip yemek, yemi çoğalmak, doymak’ anlamında kullanılmaktadır. Bunun yanı sıra *auzın aarttı* ‘ağzını ağırttı’ deyimini ‘süte, aka doydı’⁹³ anlamında kullanılmaktadır. Örneğın:

Ayran, süt işip, işegimnün bir süyem aarıp alğanday boladı (B. Sopabayev, Bastan)⁹⁴ ‘Ayran, süt iip bağırsağım bir para aarmış gibi oldu’.

Kazak Türkçesinde *aarğan* ‘süt ve sütlü iecek ve yiyecekler’ anlamında sık kullanılmaktadır. *Aarğan* kelimesi *a+ar* isimden fiil yapan ek + *-ğan* fiilden sıfat yapan ekten oluşan sütlü olan her türlü gıda iin söylenen addır. *Aarğan* ‘ağaran’=> ‘beyaz’ Kazak Türkçesi sözlüğünde ‘sağılan (büyük, küçük baş) hayvanın süttan yapılan ayran, şubat (deve süttü), kımız gibi iecek ve yiyecekler’⁹⁵ şeklinde geçmektedir. Örneğın:

Şayzada zerenge kuıyp aarğan akeldi (Ä. Kekilbayev, Bir şökim)⁹⁶ ‘Şayzade geniş kaba aaran koyup getirdi’.

Yukarıdaki örneklerden yola çıkarak kaynak alandaki ‘beyaz’ anlamına gelen *a* kavramının hedef alandaki ‘süt ve süt mamulleri’ kavramı üzerine şemalandığını görmekteyiz.

A sözcüğünün süt ve süt ürünlerinden yapılan yiyecek ve iecekler iin kullanıldığı gibi beyaz renkli mayalanmış iecekler iin de kullanıldığını görmekteyiz. Örneğın: Özbek Türkçesinde *ak*’ın ikinci anlamında *ära* ‘rakı’ anlamı verilmiştir⁹⁷, Tatar Türkçesinde ise *ak arakı* ‘beyaz rakı’ şeklinde kullanılmaktadır.⁹⁸ Kaşgarlı Mahmud’un “Divan-ü Lügat-it Türk” sözlüğünde *aartgu* ‘şerbet gibi buğdaydan yapılan şarap, iki, bir çeşit buğday birası’.⁹⁹ Eski Kıpak Türkçesi eserlerinden Ed-Dürretü’l-Mudiyye Fi’l-Lügat-i’t-Türkiyye’de *amık* “boza” anlamında kullanılmıştır.¹⁰⁰

⁹¹ J.M. Bapayeva, *Tuva Şamanizmi*, Kömen Yayınları, Konya 2013, s. 63.

⁹² M.Y. Hamzayev, *Türkmen Dilinin Sözlüğü*, İzdateł’stvo Akademi Nauk Turkmenskoy SSR, Aşgabat 1962, s. 33.

⁹³ İshakov, *Kazak Adebî Tilinin Sözdüğü*, 2006, s. 65.

⁹⁴ A.e., s. 64.

⁹⁵ İshakov, *Kazak Adebî Tilinin Sözdüğü*, 2006, s. 65.

⁹⁶ A.e., s. 65.

⁹⁷ Marufov, *Özbek Tilinin İzahlı Lüğati*, s. 557.

⁹⁸ Zilyayev - Abdrahmanov, *Tatar Teleneğ Anglatmalı Süzlege*, s. 31-32.

⁹⁹ Atalay, *Divanü Lügat-it-Türk Tercümesi*, s. 442.

¹⁰⁰ Toparlı - Vural - Karaatlı, *Kıpak Türkçesi Sözlüğü*, s. 6.

5. Sonuç

Sonuç olarak, *ayran* Türklerin içecek ve yiyecek anlamında günlük hayatta kullandığı bir kutsallık ve bereket anlamları yüklenen bir besin bildiren en eski sözcüklerinden biridir. *Ayran* sözcüğünün kökeni ayırmak fiiline dayandırılmış olması biçimsel ve anlamsal olarak uygun olmadığı kanısındayız. *Ayran* sözcüğü Türkçede kutsal bir renk sayılan beyaz anlamında kullanılan ürün sözcüğünden geldiği ifade edilebilir.

Günümüzde sadece Saha Türkçesi ve Halaç Türkçesinde “beyaz” temel anlamı korunmuştur. Saha Türkçesinde *ürün* sözcüğü sadece beyaz temel anlamıyla değil, aynı zamanda süt ve süt ürünleri ve başka da anlamlarıyla kullanılmaktadır. *Ürün* sözcüğü ile Türkler tarafından “beyaz” anlamında paralel kullanılan *aç* sözcüğü de eski Türkçede süt ve süt ürünleri anlamlarında kullanılmış ve halen *aç*, *ağarğan*, *ağaran* şeklinde “ayran” anlamında kullanılmaktadır. Türkçede aynı anlamlarda paralel olarak kullanılan *ürün* ve *aç* sözcüklerinin beyazlık niteliği ayranın beyazlık özelliğinden dolayı metonimik kullanımdan metafora dönüşmüş olduğunu görmekteyiz.

Ürün / *aç* renk bildiren sözcüklerin ‘ayran’ anlamında metaforik kullanımını Lakoff ve Johnson’un “Metaphors We Live By” adlı bilişsel anlambilimi çalışmasında metaforların insan zihnindeki oluşumu ve gelişimini açıklama metoduna göre “ayran” sözcüğünü uyarlayacak olursak BEYAZ SÜTTÜR, BEYAZ AYRAN-DIR metaforunun ontolojik ve epistemik özelliklerini aşağıdaki gibi önebiliriz:

Kaynak: beyaz, kutsal Hedef: ayran, kutsal

- Beyaz en açık renktir.
- Ayran en açık renktedir.
- Beyaz kutsal bir renktir.
- Ayran kutsal bir içecektir.

Sonuç itibarıyla *ayran* sözcüğü beyaz rengin Türk kültüründeki temiz, kutsal özellikleri ile temiz ve bereket getiren bir yiyecek ve içecek anlamında kullanılmıştır. *Ayran* sözcüğünün kökeni tarihsel olarak biçim ve anlam gelişimi aşağıdaki gibi geliştiğini varsaymaktayız.

ürün > *yürün* > (*yü* > *uy* bir metatezin meydana gelmesi ile) *uyran* > *ayran*.

Kaynaklar

ABDULDAYEV, E. - İSAYEV, D.: *Kırgız Tilinin Tüshündürmө Sөzdüğü*, Mektep Basması, Frunze 1969.

AFANASYEV, P.S. - HARİTONOV, L.N. (Ed.): *Russko-Yakutskiy Slovar*, İzdatelstvo Sovetskaya Ensiklopediya, Moskva 1968.

AKALIN, Şükrü Haluk: *Türkçe Sözlük*, TDK Yayınları, Ankara 2009.

ARAT, Reşit Rahmeti: *Atebetü'l-Hakayık*, TTK Yayınları, Ankara 1992.

ARAT, Reşit Rahmeti - WOLFRAM, Eberhard: *Türkische Turfan-Texte VII.*, Akademie Verlag, Berlin 1937.

_____ : *Eski Türk Şiiri*, TDK Yayınları, Ankara 1965.

_____ : *Kutadgu Bilig II Çeviri*, TDK Yayınları, Ankara 1974.

_____ : *Kutadgu Bilig I-Metin*, TDK Yayınları, Ankara 1979.

_____ : *Kutadgu Bilig, III-İndeks*, TDK Yayınları, Ankara 1979b.

AŞMARİN, N.İ.: *Slovar' Çuvaşskogo Yazıkı III*, Çeboksarı, Russika, 1994.

ATA, Aysu: *Nehcü'l-Ferâdis, Uştmaqların Açık Yolu, Cennetlerin Açık Yolu*, TDK Yayınları, Ankara 1998.

_____ : *Ryland's Kur'an Tercümesi, Türkçe İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası), Karahanlı Türkçesi*, TDK Yayınları, Ankara 2004.

ATALAY, Besim: *Divanü Lûgat-It-Türk Tercümesi*, TDK Yayınları, Ankara 1992.

BAMMATOV, B.G. - GAJİGMATOV, N.E.: *Russko-Kumukskiy Slovar*, İnstitut Yazıkı, Literatür I İskusstva İmeni G. Tsadası, Magaçkala 2011.

- BANG, Willi - ANNEMARIE, Gabain Von: *Türkische Turfan-Texte II*. Berlin, Akademie Verlag, 1929.
- BAPAYEVA, J.M.: *Tuva Şamanizmi*, Kömen Yayınları, Konya 2013.
- BATTAL, Abdullah: *İbni-Mühenna Lügati*, TDK Yayınları, Ankara 1997.
- BASKAKOV, N.A. - ZAYONÇKOVKI, A. - ŞAPŞAL, S.M.: *Karaimsko-Russko-Pol'skiy Slovar'*, İzdatel'stvo "Russkiy Yazık", Moskva 1974.
- BUTANAYEV, V.Y.: *Hooaray-Oris Tarhun-Etnografiya Söstitiği*, Ağban-Tura, HGU Niç'tin Etnografiya Laboratoriyazi, 1999.
- CLAUSON, Gerhard: *An Etymological Dictionary Of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Clarendon Press, Oxford 1972.
- DANKOFF, R., KELLY, J.: *Mahmūd Al-Kāşğari's Divān Luğati't-Turk, I-II-III*, Harvard University Press, Boston 1982-1984-1985.
- Derleme Sözlüğü*, TDK Yayınları, Ankara 1993.
- DOERFER, G.: *Khalaj Materials*, Indiana University, Bloomington 1971.
- GABAIN, Annemarie von: *Türkisch Turfan Texte VIII*, Akademie Verlag, Berlin 1954.
- GUZELANI, M.J. - JAPPULANI, A.A.: *Karaçay-Malkar Tilni Anlatma Sözlüğü, I, II, III*, "El-Fa" Kitap Basma, Na'çik 1996.
- GÜLENSOY, Tuncer: *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü Etimolojik Sözlük Denemesi*, TDK, Ankara 2011.
- GÜRŞOY-NASKALI, E., DURANLI, M.: *Altayca-Türkçe Sözlük*, TDK Yayınları, Ankara 1999.
- GÜRŞOY-NASKALI, E. - BUTANAYEV, V. - İSİNA, A. - ŞAHİN, E. - ŞAHİN, L., KOÇ, A.: *Hakasça-Türkçe Sözlük*, TDK Yayınları, Ankara 2007.
- HİSAMİTDİNOVA, F.G.: *Mifolojiceskiy Slovar' Başkirkogo Yazıka*, Moskva, Nauka, 2010.
- HAMZAYEV, M.Y.: *Türkmen Dilinin Sözlüğü*, İzdatel'stvo Akademi Nauk Turkmenskoy SSR, Aşgabat 1962.
- ISHAKOV, Ahmed: *Kazak Adebî Tilinin Sözdigi I-XV Tom.*, "Arıs" Baspası, Almatı 2006-2011.
- KAYA, Ceval: *Uygurca Altun Yaruk*, TDK Yayınları, Ankara 1994.
- LAKOFF, G., MARK, J.: *Metaphors We Live By*, Chicago-London 1980.
- KARAĞAÇ, G. - LESSING, F.D. (Çev.): *Mogolca-Türkçe Sözlük*, TDK Yayınları, Ankara 2003.
- MARUFOV, E.M.: *Özbek Tilinin İzahlı Lügati*, "Rus Tili" Neşriyatı, Moskva 1981.
- NACIP, E.N.: *Uygursko-Russkiy Slovar'*, İzdatel'stvo 'Sovetskaya Entsiklopediya', Moskva 1968.
- ORKUN, Hüseyin Namık: *Prens Kalyanamkara ve Paparkara Hikâyesinin Uygurcası*, TDK Yayınları, Ankara 1940.
- ORUÇOV, A.A.: *Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügeti*, Azerbaycan SSR Elmler Akademiyası Neşriyatı, Bakı 1966.
- PALMBAH, A.A.: *Russko-Tvinski Slovar'*, Gosudarstvennoye İzdatel'stvo İnostrannih i Natsiyonal'nih Slovarey, Moskva 1953.
- RADLOFF, Wilhelm: *Opit Slovarya Tyurkskih Nareçii*, Tom Perviy, Glasniye, Sanktpeterburg, Tsarskoye İzdatel'stvo, 1893.
- SABİROV, K.S.: *Tatar Teleney Anlatmalı Süzlege*, Tatarstan Kitap Neşriyatı, Kazan 1981.
- SEVORTYAN, E.V.: *Etimolojiceski Slovar' Tyurkskih Yazıkov*, Obşetyurkskiye I Mejtyurkskiye Osnovi Na Glasniye, İzdatel'stvo Nauka, Moskva 1974.
- SİROTKİN, M.Y.: *Çuvaşsko-Russkiy Slovar'*, Gosudarstvennoye İzdatel'stvo İnostrannih i Natsional'nih Slovarey, Moskva 1961.
- SLEPTSOV, P.A.: *Yakutsko-Russkiy Slovar*, İzdatel'stvo Sovetskaya Entsiklopediya, Moskva 1972.
- ŞÇERBAK, A.M.: *Oçerki Po Sravnitel'noy Morfologii Tyurkskih Yazıkov (İmya)*, İzdatel'stvo Nauka, Leningrad 1977.
- TEKİN, Şinasi: *Maitrisimit Nom Bitig*, 1. Teil: Transliteration, Übersetzung, Anmerkungen, 2. Teil: Analytischer Und Ückläufiger Index, Berliner Turfantexte IX. Berlin, Akademie Verlag, 1980.
- TEKİN, Tekin: "Irk Bitig", *Eski Uygurca Fal Kitabı*, Öncü Kitap, Ankara 2004.
- _____ : *Orhun Yazıtları*, TDK Yayınları, Ankara 2010.
- _____ : *Altayistik, Makaleler I*, TDK Yayınları, Ankara 2013.
- TENİŞEV, E.R.: *Twa-Orus Slovar'*, "Sovetskaya Entsiklopediya", Moskva 1968.
- _____ : *Sravnitel'no-Istoriçeskaya Grammatika Tyurkskih Yazıkov*, Leksika, Moskva, "Nauka", 1997.
- TOPARLI, R. - ÇÖGENLİ, N. - YANIK, S.: *Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türki ve Acemi ve Mugalî*, TDK Yayınları, Ankara 2000.
- TOPARLI, R. - VURAL, H. - KARAATLI, R.: *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, TDK Yayınları, Ankara 2007.
- TOPARLI, R. - ARGUNŞAH, M.: *Mu'nu'l-Mürîd*, TDK Yayınları, Ankara 2008.
- VERBİTSKIY, V.: *Altay Aladağ Şivesi, (Slovar' Altayskogo I Aladagskogo Nareçii Tyurkskogo Yazıka)*, Ortodoks Misyoner Cemiyeti Neşriyatı, Kazan 1884.
- YILMAZ, Emine: *Çuvaşça Çok Zamanlı Ses Bilgisi*, TDK Yayınları, Ankara 1997.
- YILMAZ, E. - DEMİR, N. - KÜÇÜK, M.: *Kıyası-İ Enbiya (Metin, Sözlük-Dizin, Notlar)*, TDK Yayınları, Ankara 2013.
- YÜCE, Nuri: *Mukaddimetü'l-Edeb, Giriş-Dil Özellikleri-Metin-İndeks*, TDK Yayınları, Ankara 1993.
- ZİLYAYEV, R.A. - ABDRAHMANOV, G.G.: *Tatar Teleney Anlatmalı Süzlege*, Tatarstan Kitap Neşriyatı, Kazan 1977.